

УДК 338.439:637.1

DOI: 10.31891/2307-5740-2019-272-4-1-265-269

КОЗАК О. А.

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МОЛОКОПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

У статті надано характеристику розвитку молокопереробної промисловості протягом всього періоду незалежності України. Виділено три етапи та розкрито закономірності еволюції переробної галузі протягом кожного із них. Значну увагу приділено трансформаційним змінам у формуванні сировинних ресурсів для виробництва якісної молочної продукції та оцінці наслідків для всієї молочної продовольчої системи. Розглянуто проблеми, які стримують розвиток молокопереробної галузі. Проаналізовано особливості здійснення зовнішньої торгівлі молочними продуктами. Окреслено основні організаційно-економічні напрями розвитку молокопереробної промисловості, враховуючи реалістичні довгострокові прогнози обсягів виробництва молока в Україні.

Ключові слова: молокопереробна промисловість, виробництво молока, експорт, імпорт, якість, Україна.

KOZAK O.

National Science Center "Institute for Agricultural Economics"

THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC BASIS FOR THE DAIRY INDUSTRY DEVELOPMENT

The article describes the dairy industry development during the entire period of independence of Ukraine. Three stages are distinguished and the patterns of the dairy industry evolution during each of them are revealed. Considerable attention is paid to transformational changes in the formation of raw resources for the production of high-quality dairy products and the assessment of their consequences for the entire dairy food system. In particular, it was found that the dairy industry suffers from a shortage of dairy raw materials, which affected, first of all, a decrease in the production of dairy products. The lack of effective programs for the dairy cattle breeding development and the difficulties in forming mutually beneficial relations between participants in the dairy subcomplex only intensified this negative trend. A significant part of the milk (up to 60% of the produced) rotates outside the processing industry. This milk, produced by households, is consumed within the family, and surpluses are sold in local markets. The features of foreign trade in dairy products have been analyzed. The export orientation of milk processing enterprises has been proved, due to the partially limited purchasing power of the Ukrainian population. Despite this, export volumes have declined in recent years, while imports have grown. Other problems that hinder the development of the dairy industry are also considered. The main organizational and economic directions for the dairy industry development are determined, taking into account realistic long-term forecasts of milk production in Ukraine. The main measure to improve the situation should be the development of effective mechanisms to stimulate the production of high-quality milk.

Key words: dairy industry, milk production, export, import, quality, Ukraine.

Постановка проблеми. Молочна промисловість відіграє важливу роль у забезпеченні населення молочними продуктами. Від її функціонування залежить формування продовольчої безпеки держави. Особливістю її є висока залежність від сектору виробництва молока порівняно із переробною промисловістю для інших галузей сільського господарства [1, с. 33]. Перехідний період до ринку починаючи з 1990 року негативно відобразився на розвитку молокопереробних підприємств та породив багато проблем, окремі з яких залишилися не вирішеними до сих пір. В той час, тотальна глобалізація, що відкрила доступ до нових технологій та скорочення часового проміжку на їх впровадження, а також перехід на нову концепцію – орієнтації на споживача, зумовили суттєві структурні трансформації галузі. Переробні підприємства протягом років незалежності постійно намагаються вибудувати взаємовигідні відносини з виробниками молочної сировини, застосовуючи різні схеми, проекти, сценарії з однією метою, щоб в кінцевому підсумку отримати стабільні поставки якісного молока. З іншого боку, переробна промисловість вимушена працювати в мінливому світі зовнішнього середовища. Отже, галузі для ефективного функціонування слід вирішувати як проблеми формування сировинних потоків, так і швидко адаптуватися під зміни на зовнішньому продовольчому ринку. Така особливість переробної промисловості ускладнює формування організаційно-економічної моделі її розвитку та потребує пошуку нестандартних механізмів для забезпечення ефективності усієї молочної продовольчої системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням ефективного функціонування молокопродуктового підкомплексу присвячено праці багатьох вчених-економістів, зокрема Ільчука М.М., Пархомця М.К., Шпичака О.М., Саблука П.Т., Бойка В.І., Андрійчука В.Г., Маліка М.Й., Рябоконя В.П. та інших. Вагомий внесок у розвиток досліджень харчової промисловості, у тому числі молокопереробної галузі зробили вітчизняні учені: Чагаровський В.П., Сичевський М.П., Мостенська Т.В., Васильчак С.В. та інші. Про розвиток молокопереробної галузі України інформують експерти Спілки молочних підприємств України, агентства «Інфагро», Асоціації виробників молока та інші. Проте багатоаспектність даного питання, а також велика кількість учасників молокопродуктового підкомплексу при прискореному впливі глобальних трендів світового ринку молока та молочної продукції зумовлюють необхідність розробки та впровадження нових організаційно-економічних заходів для розвитку молокопереробної промисловості.

Мета статті – проаналізувати основні проблеми молокопереробної галузі України та окреслити організаційно-економічні напрями її подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку харчової промисловості в Україні, у тому числі молокопереробної галузі, засвідчує її спроможність при наявності потужної сировинної бази та трудових ресурсів забезпечувати потреби населення у продуктах харчування, а також бути конкурентоспроможним експортером продукції на світовому ринку [2, с. 62] Молокопереробна галузь радянських часів характеризувалася наявністю підприємства в кожному районі, що відповідно забезпечувало високу товарність виробленого молока. Після розвалу колгоспної системи та економічної кризи, яка охопила країну, пропозиція молочної сировини почала скорочуватися. Найбільші темпи спаду припадали на сільськогосподарські підприємства перших десяти років реформ, протягом яких обсяги виробництва молока скоротилися від 18,6 млн тонн у 1990 р. до 3,7 млн тонн у 2000 р., або у 5 разів. За наступні 20 років зменшення у цьому секторі склало 24,3%. Всього за період 1990-2018 рр. обсяг виробництва молока зменшився з 24508,3 тис. тонн до 10064 тис. тонн, або в 2,4 рази. З 1996 р. більшу частку молока почали виробляти господарства населення (53,4%), у 2008 р. – 82,2%, у 2018 р. – 72,6% (рис. 1).

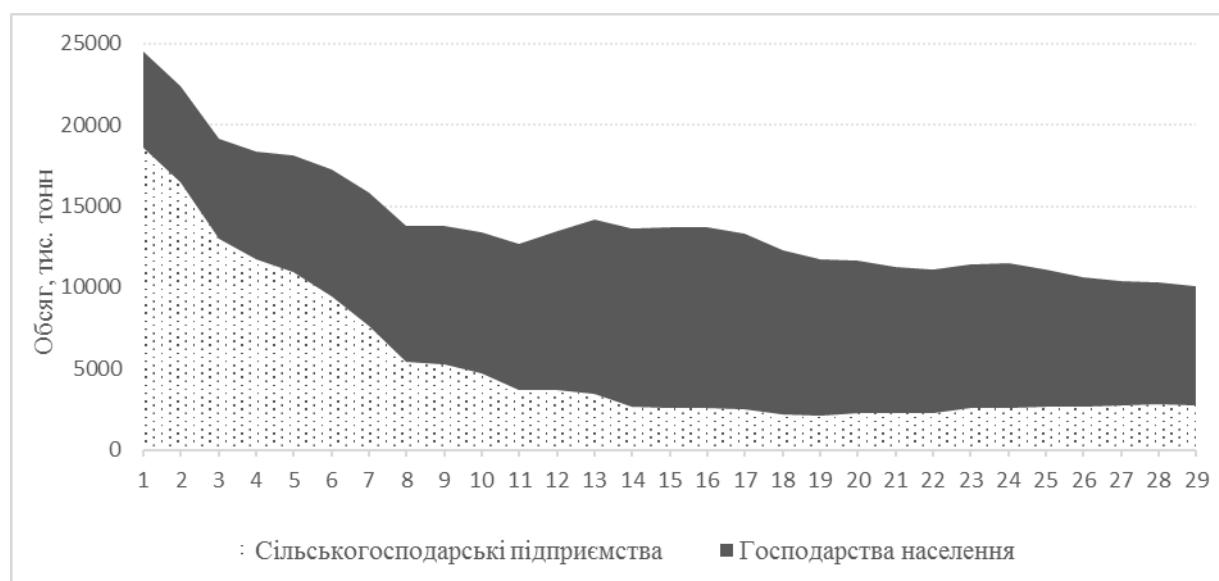

Рис. 1. Динаміка виробництва молока по категоріях господарств, 1990-2018 рр.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [3].

Загальна товарність молока, яка у 1990 р. складала 73,7% почала знижуватися і у 2000 р. склала 26,3%, у 2018 р. – 41,5%. Значна частина молока почала обертатися поза переробною промисловістю – споживалася у домогосподарствах, реалізувалася на базарах. Якщо у 1990 р. обсяг надходження молока на переробку складав – 18 млн тонн, то в 2000 р. зменшився до 12,7 млн тонн, а в 2018 р. склав лише 4,2 млн тонн. Загалом за період 1990-2018 рр. обсяги переробки молока скоротилися більше, ніж у 4 рази. Це не могло не позначитися на обсягах виробництва молочних продуктів. Так, наприклад, виробництва тваринного масла зменшилося з 444 тис. тонн у 1990 р. до 105 тис. тонн у 2018 р., або в 4,2 рази, сиру жирного з 184 тис. тонн до 125,6 тис. тонн, або менше на 31,7%, сухого молока – з 61,1 тис. т до 51,0 тис. т, або на 16,5%. Проте, на нашу думку, робити такі порівняння не зовсім коректно, оскільки за майже 30-річний період змінилися технології виробництва молочних продукції та підходи обліку в статистиці. До того ж, кожен продукт має свою історію розвитку. Тому варто порівнювати обсяги виробництва за більш коротші часові проміжки (табл.).

Таблиця 1.

Виробництво основних видів молочних продуктів, тис. тонн

Вид продукції	Рік						2018 р. у % до 2013 р.
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Молоко оброблене рідке	906691	1026665	933441	929922	942520	939357	103,6
Продукти кисломолочні	488170	443155	405015	405380	368447	400445	82,0
Молоко та вершки сухі	52710	65205	60789	59025	59430	51047	96,8
Масло вершкове	94329	113517	102363	103344	110467	106495	112,9
Сир свіжий	83667	74694	67803	70236	68159	72553	86,7
Сир жирний	165441	130361	123556	112664	113842	125613	75,9
Молочні консерви	58466	53930	51565	44366	42830	34892	59,7
Морозиво	172668	146332	134753	148870	151814	156262	90,5
Спреди та суміші жирові	53052	52443	36280	29351	24840	35389	66,7
Казеїн	2742	4894	5619	6177	7203	7405	у 2,7 р.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [3].

Скорочення виробництва молока у суспільному секторі спонукало молокопереробні підприємства до налагодження відносин із великою кількістю господарств населення (понад 2 млн на початку 90-х років), які утримують по 1-2 корови. Це виявилось нелегким завданням, оскільки потребувало додаткових витрат на доставку молока. При цьому основною проблемою була і залишається якість молока. Навіть, отримавши якісне молоко у домашніх умовах, недотримання умов його зберігання, а саме охолодження відразу після доїння, призводить до розвитку бактерій уже через 2,5 години. До того ж, часто молоко збирає посередник, який доставляє його на переробку. Він має отримати свій заробіток від здачі молока, а тому може по дорозі до заводу розбавити молоко водою чи додати антибіотик [4]. Таке молоко в основному переробляли на сухе. Сільськогосподарські підприємства, в той час постійно, знаходилися в стані трансформацій, масово згортаючи молочне скотарство. Географічні радянські сировинні зони переробників були зруйновані, а нові створювалися важко з радіусом від 100 до 300 км. Із зменшенням чисельності виробників, вони розширювалися і в 2018 році в окремих випадках сягали до 600 км. З вересня 2001 р. переробними підприємствами було створено об'єднання «Спілка молочних підприємств України» для подолання негативних явищ, що склалися на ринку молока та молокопродуктів. До них відносилися і періодичні заборони на експорт певних видів продукції зі сторони основного імпортера - Росії (наприклад, у 2005 р.), і світові молочні кризи, які час від часу виникали (наприклад, 2014-2016 рр.), зумовлюючи цінові потрясіння, і головне – пошук сировинних ресурсів, яких щороку ставало все менше. Починаючи з 2005 р. у молочній галузі почав формуватися базис конкурентоспроможних підприємств, які робили ставку на молочний бізнес, впроваджували нові технології та нарощували виробництво. Для відстоювання інтересів виробників молока у 2009 р. почала функціонувати Асоціація виробників молока, яка станом на 2018 рік об'єднувала 150 молочнотоварних ферм, які виробляють 20% всього промислового молока.

Поліпшенню економічного стану молокопереробних підприємств певною мірою сприяв стабільний експорт молочної продукції. Особливо це стало актуальним у зв'язку із звуженням продовольчого споживання молочних продуктів на внутрішньому ринку під час кризи перехідного періоду. Основним експортером до 2014 р. була Російська Федерація. Частка експорту молочних продуктів до неї з 1990 р. до 2014 р. за винятком декількох років складала понад 50% (у грошовому виразі). Так, наприклад у 1995 р. частка Росії складала – 74,8%, у 2005 р. 74,9%, у 2013 р. – 68,2%. Серед видів продукції домінували сири. Така експортна монозалежність є особливо небезпечною з позицій не завжди об'єктивних з економічної точки зору імпортерних обмежень [5, с. 33].

Стабільний ринок збуту, навіть при періодичних проблемах, які виникали на ньому, в цілому позитивно впливав на діяльність вітчизняних переробних підприємств, а наявність грошових потоків дозволив запропонувати кращу ціну виробникам якісного молока. Експорт продукції, особливо сирів, ставав настільки вигідним, що переробні підприємства при можливості переоблаштовували виробничі лінії під продукцію, яка користувалася значним попитом зі сторони східного сусіда. Це дозволяло модернізувати виробництво та розширювати асортимент також і для українського споживача. Почалася ера сироварів, коли близько 40% молока направлялося на виробництво сиру. В цілому до 2014 року організаційно-економічний розвиток молокопродуктового підкомплексу набув ознак стабільності та певної системності. Молокопереробні підприємства працювали практично на повну потужність, розширювали асортимент, модернізували підприємства, оптимізували сировинні зони, налагоджували відносини із виробниками молока різних організаційно-правових форм. Відмітимо, що всередині молокопереробної промисловості відбулася сегментація молокозаводів на великі та дрібні. Потужні молокозаводи, в першу чергу, витіснили дрібних з основних міських ринків, «перетягнули» до себе великі сільськогосподарські підприємства, зайняли найбільш рентабельні виробництва молочних продуктів, які реалізують за високими цінами у найбільші супермаркети країни. Дрібним заводам залишилася звужена сировинна зона приватного сектору та менш рентабельні виробництва молочної продукції [6, с. 113]. Основними проблемами молокопереробної галузі, з якими їх приходилося боротися були: нестача сировинних ресурсів, прорахунки в зовнішньоекономічній політиці країни, звуження внутрішніх ринків збуту, надмірна енерго- та матеріаломісткість продукції та інші [7, с. 103-104]. До позитиву сільськогосподарських підприємств, особливо великотоварних, в свою чергу, відноситься значне покращення генетики у тваринництві, підвищення продуктивності худоби, оптимізація раціонів, запровадження нових технологій, що дозволили вийти на високі показники якості молочної сировини. З 2008 р. по 2018 р. поставки молока на переробні підприємства від підприємств зросли в 1,6 рази. По факту, в Україні сформувалася дуальна система організації виробництва та переробки молока. З однієї сторони – великотоварні господарства з новітніми технологіями, високими надоями та менеджментом, з іншої – господарства населення з розміром господарства в середньому 1-2 корови, ручним доїнням, відсутністю технологій.

Наступний період суттєвих змін у розвитку молокопереробної галузі почався після російської заборони на імпорт молочних продуктів з України та обрання остаточно вектору руху України у напрямі європейської інтеграції. Втрата основного імпортера української молочної продукції зумовила необхідність пошуку нових зарубіжних партнерів та диверсифікації експорту. Слід відмітити, що не дивлячись на труднощі, українським експортерам молочної продукції вдається відкривати нові ринки для реалізації своєї продукції та утримувати рівень самозабезпеченості внутрішнього ринку. Найбільш бажаним стратегічним

партнером являється Європейський Союз. Однак для торгівлі з ним молокопереробним підприємствам потрібно отримати дозвіл на експорт молочної продукції до ЄС. Цей зробити досить складно, але такий дозвіл спрощує автоматично доступ на ринки Азії, Африки та Латинської Америки. Наразі 19 молочних компаній отримали такий дозвіл. Після підписання Угоди про асоціацію з ЄС, Україні виділили квоти на молочні продукти: вершкове масло, сухе молоко, молоко, вершки, згущене молоко та йогурти, оброблена продукція з вершків (сметана), оброблена продукція з молока (сир кисломолочний, морозиво), оброблена продукція з масла (спреди та суміші). На твердий сир квот до 2021 року не виділено. З 2017 р. Україна стала нетто-імпортером твердих сирів, основними постачальниками яких є країни ЄС. Але у 2018 р. Україна увійшла в топ-5 світових експортерів вершкового масла [8]. Отже, переробна промисловість опинилася перед новим витком перезавантаження.

Перманентне скорочення виробництва молочку, не дивлячись на протилежні тенденції у конкурентоспроможних підприємствах, приблизило дефіцит сировини. Крім обсягів сировини, проблемою залишається її якість (рис. 2). При цьому господарства населення переважно реалізують молоко другого сорту та несортове, частка якого у загальному обсязі реалізованого від них молока становить до 90%. У кількісному виразі у 2018 р. на переробку надійшло більше 1 млн тонн молока другого ґатунку та неґатункового від усіх категорій господарства, з яких 82,4% - від господарств населення.

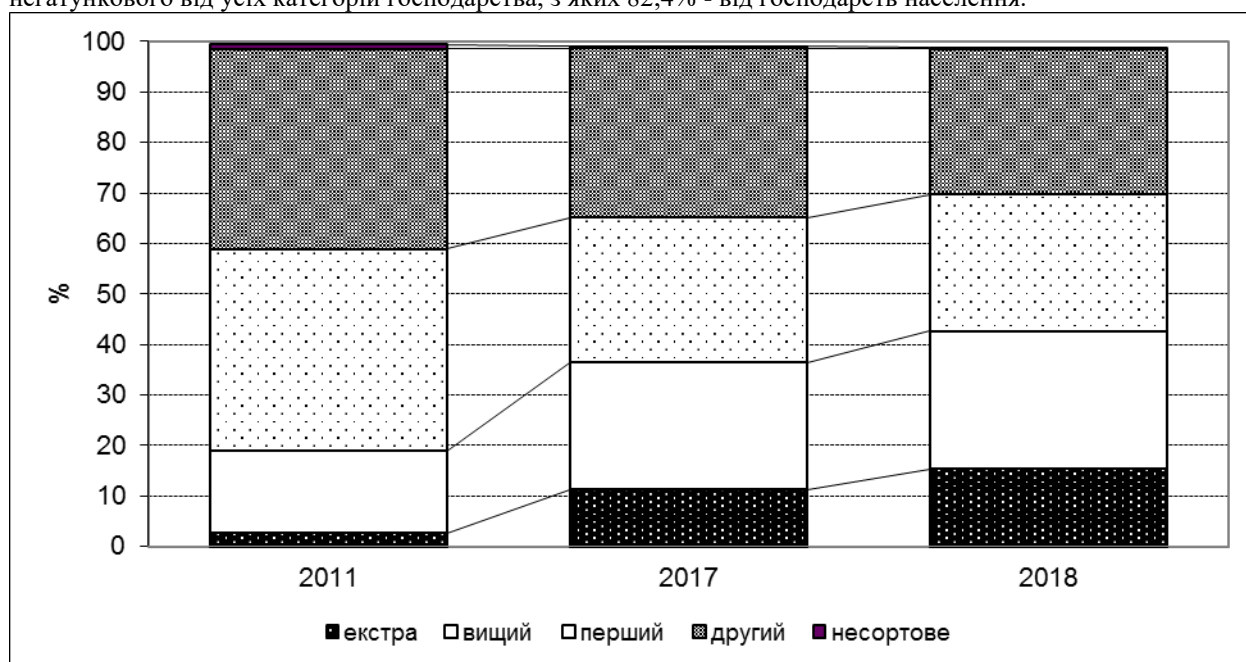

Рис. 2. Частка різних ґатунків молока у загальному надходженні молочної сировини на переробку

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [3].

Особливо якість молока стала актуальною у зв'язку із зобов'язаннями, які взяла на себе Україна у рамках Угоди про асоціацію з ЄС. Зокрема, одним із пунктів стала гармонізація вітчизняного законодавства з положеннями Регламенту (ЄС) № 853/2004 щодо спеціальних правил для гігієни харчових продуктів, у тому числі сирого молока. У зв'язку з цим з 1 січня 2019 р. набуде чинності новий стандарт якості молока, згідно з 1 січня 2020 року буде ліквідовано другий ґатунок молока. Наступні два роки його можна буде приймати лише на технічні цілі. Фактично молокопереробні підприємства з початку 2020 року отримають дефіцит сировини у розмірі 1 млн тонн, або до 25%. Дефіцит якісної сировини уже зумовив ріст закупівельних цін, які поступово наблизатимуться до світових. За нашими розрахунками обсяги виробництва молока до 2030 року скорочуватимуться. Разом з тим, товарність молока зростає з 42% до 60%. В 2030 році на переробку може надійти 5300 тис. тонн. Завданням молокопереробної промисловості буде при обмеженості ресурсів розподілити їх так, щоб забезпечити внутрішнього споживача якісними молочними продуктами, реалізувати свій експортний потенціал та не допустити імпортозалежності будь-якого виду молочної продукції.

Висновки. Отже, за роки незалежності молокопереробна промисловість пережила декілька періодів суттєвих трансформацій. Перший (1990-2000 рр.) – це економічна криза переходу до ринкових відносин, під час якої було втрачено сировинну базу як географічно, так і за обсягами. З'явилася велика кількість нових виробників молока – господарств населення, з якими потрібно було налагоджувати відносини. Відбулося внутрішній розподіл гравців за сегментами молочної продукції, можливостями та потужностями переробників. Другий період (2001-2014 рр.) – це інтенсивний розвиток завдяки як внутрішньою активністю ринку молочних продуктів, так і налагодженням експортних поставок. Попит на український сир зі сторони східного партнера започаткував еру сироварів в Україні. Третій період (2014 р. до теперішнього часу) –

період нового перезавантаження, для якого характерні швидкі зміни поведінки внутрішніх споживачів та їх розширення, дефіцит сировини та сильні позиції конкурентоспроможних підприємств виробників молока, розширення географії експорту, вихід на європейський ринок, миттєве відображення глобальних трендів на діяльності молокопереробної промисловості. Подальший розвиток галузі залежатиме від механізмів стимулювання виробництва якісної сировини. Поки що усі запроваджені програми підтримки молочної галузі не призвели до збільшення обсягів виробництва в національних масштабах. При цьому важливо розробити програми для різних груп виробників – малих, середніх та великих. До розробки даних програм, крім держави, варто залучити молокопереробні підприємства, громадські галузеві організації, незалежних експертів та навіть міжнародні проекти для узгодження механізмів прискореного розвитку молокопродуктового підкомплексу країни.

Література

1. Молочна та молокопереробна промисловість України – 2007 / Гром. Орг. «Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу». Київ : Логос, 2008. 232 с.
2. Сичевський М.П. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки та розвитку держави. Київ : Аграрна наука, 2019. 388 с.
3. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Чагаровський В.П. Українець тепер споживає у рази менше молочної продукції, ніж за радянських часів. 31 березня 2018 р. URL : <https://glavcom.ua/interviews/vadim-chagarovskiy-ukrajinec-spozhiwaje-u-razi-menshe-molochnoji-produkciji-nizh-za-radyanskih-chasiv-485587.html>
5. Литовченко М.В. Молочна промисловість України: стан та перспективи розвитку. Агросвіт. 2015. № 8. С. 30-34.
6. Ільчук М.М. Ефективне функціонування молокопродуктового підкомплексу України. Київ : Нічлава, 2004. 312 с.
7. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / За заг. ред. акад. НААН Саблука П.Т. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. С. 99-106.
8. АVM: Україна ввійшла в ТОП-5 світових експортерів вершкового масла. 22 січня 2019 р. URL : <http://avm-ua.org/uk/post/avm-ukraina-vvijsla-v-top-5-svitovih-eksporteriv-verskovogo-masla>

References

1. Molochna ta molokopererobna promyslovist Ukrainy – 2007 / Hrom. Orh. «Asotsiatsiia «Ukrainskyi klub ahrarnoho biznesu». Kyiv : Lohos, 2008. 232 s.
2. Sychevskiy M.P. Kharchova promyslovist yak osnova prodovolchoi bezpeky ta rozvytku derzhavy. Kyiv : Ahrarna nauka, 2019. 388 s.
3. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Ofitsiyniy sait. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Chaharovskiy V.P. Ukrainets teper spozhyvaie u razy menshe molochnoi produktsii, nizh za radianskykh chasiv. 31 bereznia 2018 r. URL : <https://glavcom.ua/interviews/vadim-chagarovskiy-ukrajinec-spozhiwaje-u-razi-menshe-molochnoji-produkciji-nizh-za-radyanskih-chasiv-485587.html>
5. Lytovchenko M.V. Molochna promyslovist Ukrainy: stan ta perspektyvy rozvytku. Ahrosvit. 2015. № 8. S. 30-34.
6. Ichuk M.M. Efektyvne funktsionuvannia molokoproduktovoho pidkompleksu Ukrainy. Kyiv : Nichlava, 2004. 312 s.
7. Orhanizatsiino-ekonomichna modernizatsiia ahrarnoi sfery : naukova dopovid / Za zah. red. akad. NAAN Sabluka P.T. Kyiv : NNTs IAE, 2011. S. 99-106.
8. AVM: Ukraina vviishla v TOP-5 svitovykh eksporteriv verskovoho masla. 22 sichnia 2019 r. URL : <http://avm-ua.org/uk/post/avm-ukraina-vviishla-v-top-5-svitovykh-eksporteriv-verskovoho-masla>

Рецензія / Peer review : 20.06.2019

Надрукована / Printed : 04.09.2019
Рецензент: д. е. н., проф. Нижник В.М.